

Struktura poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava

Dr Ivan Klauzer

Privreda SFR Jugoslavije od oslobođenja do danas prošla je nekoliko razvojnih faza u kojima se poljoprivredi i njenom razvoju nije uvijek poklanjala odgovarajuća pažnja. No, bez obzira na ovu činjenicu sigurno je, da je poljoprivreda jedna od osnovnih djelatnosti u našoj zemlji, kako po ekonomskom značaju tako i po broju stanovništva i domaćinstava koji žive i rade u njoj.

Pogledamo li naš razvojni put izgradnje socijalističke privrede uočit ćemo, kako je od prvih dana izgradnje socijalističkih društvenih i proizvodnih odnosa u našoj zemlji, poljoprivreda iz dana u dan dobijala na važnosti, posebno kao djelatnost koju treba razvijati za osiguranje općeg razvitka privrede u cjelini. Povremene disproporcije u razvitku poljoprivrede i drugih

djelatnosti nastojalo se konstantno ispravljati, no brzi razvoj naročito sekundarnih djelatnosti u našoj zemlji, specifično se odražavao na razvoj poljoprivrede.

Nagli razvoj sekundarnih djelatnosti tražio je i dovoljan broj radne snage, koja je mahom dolazila iz poljoprivrede, a i danas taj proces konstantno teče. Upravo ovaj proces želimo ovdje nešto detaljnije ispitati. Odlazak radne snage iz poljoprivrede u sadašnjem razdoblju razvoja poljoprivrede, zahtijeva veoma kompleksna kvantitativna istraživanja, kako bi se pored razvitka proizvodnih snaga moglo uočiti i proizvodne odnose, kao i raspoložive temelje osobnog činioca u proizvodnim snagama u poljoprivredi.

Odlazak radne snage iz poljoprivrede odvija se na dva načina: ili poljoprivrednik sasvim napušta poljoprivredu tj. poljoprivredno gospodarstvo i prelazi u nepoljoprivredno stanovništvo, zapošljava se u nekoj od nepoljoprivrednih djelatnosti i time s poljoprivredom prekida svaku vezu, ili se zapošljava u nepoljoprivrednoj djelatnosti, ali ne napušta svoje poljoprivredno gospodarstvo na kojem dalje živi i radi i na taj način ostaje i dalje i veoma često usko povezan s poljoprivredom, štaviše, zaposlenje izvan njegovog poljoprivrednog gospodarstva on smatra više kao dopunski izvor prihoda za njegovo domaćinstvo. U ovom posljednjem slučaju formira se tzv. kategorija radnika-seljaka ili seljaka-radnika.

O kategoriji seljaka-radnika ili radnika-seljaka postoji već nekoliko studija koje polaze s raznih stajališta, no ni jedna ovaj problem nije zahvatila sa stajališta pretvaranja bivšeg poljoprivrednog individualnog gospodarstva u tzv. mješovito gospodarstvo. Tip mješovitog gospodarstva je upravo posljedica zapošljavanja pojedinih članova poljoprivrednog gospodarstva u nepoljoprivrednim djelatnostima izvan gospodarstva i na taj način se u našoj stvarnosti stvorio, a pod utjecajem naglog razvoja sekundarnih djelatnosti, tip mješovitog gospodarstva i kategorija radnika-seljaka odnosno seljaka radnika.

U daljoj razradi ovog pitanja naš je zadatak analizirati strukturu poljoprivrednih gospodarstava u pogledu transformacije u mješovita, kao i neke strukturalne promjene obzirom na veličinu gospodarstva prema broju članova i posjedu.

II

U historiji praćenja razvoja našeg stanovništva nailazimo i na podatke koji nam omogućuju da pridemo analizi gospodarstva s postavljenih stajališta. No pri tome moramo odmah dati nekoliko napomena. U historiji prikupljanja podataka o poljoprivrednim gospodarstvima u našoj zemlji bila su samo dva pokušaja da se isključivo prikupe podaci o poljoprivrednim gospodarstvima iako na bazi popisa stanovništva provedenih u Jugoslaviji postoji klasifikacija domaćinstava na nepoljoprivredna i poljoprivredna. Ova je klasifikacija dobivena na temelju poljoprivrednih gospodarstava, iako se definicija domaćinstava i definicija poljoprivrednog gospodarstva bitno razlikuju. To su i osnovne poteškoće koje veoma otežavaju istraživanje ove pojave.

Domaćinstva su u našim popisima bila različito definirana i u predratnoj Jugoslaviji definicija domaćinstva je mnogo šira nego u popisima koji su izvršeni poslije oslobođenja. Tako je npr. za izvršenje popisa stanovništva 1921. godine domaćinstvo bilo definirano na slijedeći način:

»Pod domaćinstvom razume se svaka porodica koja sa svojom čeljadi živi u jednom stanu kao zasebna zajednica. Isto tako i samci koji žive samostalno i odvojeno u naročitom svom stanu, smatraju se kao zasebno domaćinstvo. Strana lica ,koja žive kod neke porodice u stanu zajedno sa njome, računaju se kao članovi tog domaćinstva.

Sluge, kočijaši i druga posluga (služinčad), zatim kalfe i šegrtri, đaci, vaspitači (odgojitelji-ce) i najzad gosti i rođaci koji su kod kakve porodice, računaju se u to domaćinstvo.«¹

Na veoma sličan način bilo je domaćinstvo definirano i u popisu stanovništva 1931. Za taj popis definicija glasi:

»Pod domaćinstvom razume se svaka porodica koja živi kao samostalna kućna zajednica, i vodi svoje zasebno kućanstvo. Strana lica bez svoga kućanstva koja žive kod jedne porodice u stanu zajedno s njome smatraju se kao članovi tog domaćinstva. Sluge, kočijaši i druga posluga, zatim kalfe, šegrtri, odgojitelji ili vaspitači, samci (podstanari), gosti i rođaci, koji su kod kakve porodice na stanu računaju se u to domaćinstvo.

Samci (podstanari) sa sopstvenim kućanstvom koji žive samostalno i odvojeno u svom naročitom stanu kao zakupci ili kao podzakupci sa zasebnim prostorijama smatraju se kao zasebna domaćinstva.«²

Promotrimo li ovu definiciju, vidjet ćemo da je njen prvi dio potpuno identičan sa definicijom iz popisa 1921. godine, a drugi dio daje samo opširnije tumačenje slučajeva koji u definiciji iz 1921. nisu bili dovoljno objašnjeni.

Prvi popis stanovništva nakon oslobođenja naše zemlje provodi se 15. III 1948. Tom je prilikom domaćinstvo bilo definirano na »Listu za domaćinstvo« ovako:

»Kao domaćinstvo smatra se svaka porodica koja živi kao samostalna kućna zajednica i vodi svoje zasebno kućanstvo. U članove domaćinstva ubrajaju se lica koja po prirodi svoga posla žive u istom domaćinstvu, npr. kućna pomoćnica, stalno zaposleni radnik na imanju koji živi u zajedničkom kućanstvu sa starešinom domaćinstva i sl.«

Međutim, u popisu 1953. domaćinstvo je bilo definirano mnogo preciznije, također na »Listu za domaćinstvo«, a definicija je glasila :

»Kao domaćinstvo smatra se svaka porodica čiji članovi zajedno stanuju i čine, bilo sami, bilo sa licima koja nisu članovi porodice kućnu zajednicu, koja zajednički privređuje, odnosno koja zajednički troši prihode svojih članova. Prema tome, u članove domaćinstva ubrojiti će se i ona lica koja nisu članovi porodice ali rade, stanuju i hrane se u istoj kućnoj zajednici kao što su kućne pomoćnice, učenici u privredi, sluge u privatnim poljoprivrednim gazdinstvima i sl.«

U popisu stanovništva 1961. god. definicija je po sadržaju ostala ista i ubraja u domaćinstvo ista lica, a glasi:

¹ Pravila i Uputstva za izvršenje popisa stanovništva i domaće stoke, čl. 13. 1920. godine, Beograd.

² Pravilnik za izvršenje popisa stanovništva, poljoprivrednih gazdinstava (gospodarstava) i stoke . . . , čl. 30, Beograd 1930

»Kao domaćinstvo podrazumeva se svaka porodica ili druga zajednica ljudi, čiji članovi zajednički stanuju i zajednički troše svoje prihode. I svako lice koje živi kao samac (bez obzira da li stanuje s drugim samcem ili članovima drugog porodičnog domaćinstva, ali s kojima ne troši svoje prihode) smatra se posebnim domaćinstvom«.

Na osnovu ovih definicija nije se moglo dobiti izrazitu klasifikaciju domaćinstava na poljoprivredna i nepoljoprivredna, nego su se na temelju dodatnih kriterija izdvajala poljoprivredna domaćinstva iz ukupnog broja domaćinstava. U popisu 1921. razvrstavanje domaćinstava na poljoprivredna i nepoljoprivredna vršilo se na temelju zanimanja starješine domaćinstva. Na isti način, tj. prema zanimanju starješine domaćinstva vršilo se razvrstavanje i u prvom poslijeratnom popisu tj. 1948. godine, dok se razvrstavanje u popisu 1931. vršilo na temelju posebnog popisa poljoprivrednih gospodarstava i na temelju definicije koja je glasila:

»Pod poljoprivrednim gazdinstvom (gospodarstvom) ima se podrazumovati svaki ma i najmanji zemljišni posed (imanje) sa živim i mrtvim inventarom koji se, kao jedna privredna celina, poljoprivredno iskorišćuje za zemljoradnju, voćarstvo, vrtlarstvo (baštovanstvo) i vinogradarstvo. Prema tome, popis ima da pre svega obuhvati sva seljačka imanja (posede), zatim sva poljoprivredna dobra drugih privatnih lica kao i dobra državna, bano-vinska, opštinska, manastirska (samostanska) itd. I posed samo jednog vinograda i voćnjaka itd. predstavlja jedno poljoprivredno gazdinstvo. Ali bašte (vrtovi) koji su u uz samu kuću i služe samo za lične potrebe ili rasonodu tj. nisu izvor prihoda nisu poljoprivredna gazdinstva i za njih ne treba popunjavati »List za poljoprivredna gazdinstva«.

U popisu 1953. domaćinstvo se razvrstavalo u poljoprivredna ili nepoljoprivredna prema tome, da li svi odrasli članovi domaćinstva (stariji od 14 godina) zajedno uzevši provode više od polovice svog ukupnog radnog vremena na poljoprivrednim ili nepoljoprivrednim radovima.

U posljednjem popisu stanovništva, 1961. godine pojedino se domaćinstvo razvrstavalo u poljoprivredna ili druga, prema kriteriju prihoda, što će reći, da su kao poljoprivredna domaćinstva razvrstana ona domaćinstva, čiji su svi aktivni članovi radili u poljoprivredi. Ona domaćinstva čiji su svi aktivni članovi radili izvan poljoprivrede bila su razvrstana u nepoljoprivredna domaćinstva, a sva ona domaćinstva čiji su aktivni članovi radili i u poljoprivredi i izvan nje bila su razvrstana u skupinu »mješovita domaćinstva«.

U pogledu ovog razvrstavanja Uputstva za popis daju precizne odredbe i to:

»Poljoprivreda se smatra kao izvor prihoda ako prihodi potiču iz poljoprivrede kao grane delatnosti. Ako prihodi domaćinstva potiču iz rada u bilo kojoj drugoj delatnosti, smatra se da dolaze iz nepoljoprivrednih delatnosti. Ako domaćinstvo ima prihode iz poljoprivrede i iz nepoljoprivrednih delatnosti, bilo zato što ima dva i više aktivnih članova koji rade u različitim delatnostima, bilo da je u pitanju domaćinstvo sa jednim aktivnim članom koji ostvaruje prihode radom i u poljoprivredi i u nepoljoprivrednim delatnostima, daće se odgovor iz poljoprivrede i nepoljoprivrednih delatnosti. Međutim, ako su prihodi bilo iz poljoprivrede bilo iz nepoljoprivrednih delatnosti neznatni, npr. ako poljoprivredno domaćinstvo ima povremene, ali neznatne prihode od kirijašenja, ili ako neko nepoljoprivredno domaćinstvo ima ma-

nju baštu i nešto živine koju gaji za sopstvene potrebe, može se taj deo prihoda zanemariti, i pravilan odgovor će u prvom slučaju biti isključivo iz poljoprivrede, odnosno isključivo iz nepoljoprivrednih delatnosti u drugom. Pri obračunavanju prihoda uzima se u obzir kako novčani, tako i prirodni deo.»

Ipak ova uputstva imaju znatan nedostatak a taj je, da se ostavlja subjektivnoj oceni popisivaču i starješini domaćinstva što će se uzeti kao »neznan« prihod iz jedne ili druge djelatnosti.

Ako pažljivo razmotrimo kriterij iz 1953. godine, da se u poljoprivredna domaćinstva razvrstavaju ona čiji odrasli odnosno aktivni članovi, zajedno uzevši, više od polovice radnog vremena provode u radu u poljoprivredi, može se osjetiti da se već i ovdje uočila potreba za uvađanjem treće kategorije domaćinstava, tj. mješovitih domaćinstava. Već 1953. u znatnom se broju pojavio tip mješovitih domaćinstava, a otada on se nalazi u stalnom porastu i snažno djeluje na raslojavanje klasičnog poljoprivrednog domaćinstva.

Međutim, samo u popisu 1931. godine imali smo i direktno ispitivanje poljoprivrednog gospodarstva, no raspoložemo samo s malo podataka o tome ispitivanju, jer je obrada bila oskudna a materijal je propao u drugom svjetskom ratu.

Nakon oslobođenja također je provedeno jedno direktno ispitivanje poljoprivrednih gospodarstava i to 1960. godine, ali vremenski neovisno o popisu stanovništva. Tada je poljoprivredno gospodarstvo bilo definirano na slijedeći način:

»Kao individualno poljoprivredno gospodarstvo (gazdinstvo) u skladu sa ciljem ovog popisa, obuhvaća se:

a) Svaki zemljišni posjed s najmanje 1000 m² obradivog zemljišta, koji se u vrijeme popisa koristi i obrađuje pod neposrednom upravom privatne osobe.

b) Specijalizirano gospodarstvo (gazdinstvo), s posjedom manjim od 1000 m² obradivog zemljišta, ako gaji i proizvodi radi prodaje: povrće, cviće, aromatično ili začinsko bilje, ljekovito bilje, duvan ili afijon.

c) Domaćinstvo, s posjedom manjim od 1000 m² obradivog zemljišta, ako ima:

- 1 kravu i tele ili june, ili
- 1 kravu i dva odrasla grla sitne stoke, ili
- 5 odraslih ovaca, ili
- 3 odrasle svinje, ili
- 4 odrasla grla ovaca i svinja zajedno, ili
- 50 komada odrasle peradi (živine), ili
- 20 košnica pčela.

Pored individualnih poljoprivrednih gospodarstava (gazdinstava), popisuju se i sva domaćinstva, koja nemaju poljoprivredno gospodarstvo (gazdinstvo) ako se nalaze u statističkim krugovima određenim za popis poljoprivrednih gospodarstava (gazdinstava).«³

Po našem mišljenju, definicija za popis poljoprivrednih gospodarstava 1960. godine, preciznije je odredila šta se smatra poljoprivrednim gospodarstvom, iako je i definicija iz popisa 1931. godine bila veoma precizna.

Međutim, obuhvat je u popisu 1960. manje precizno definiran, jer se u uputstvima kaže da se u selima popis provodi na cijelom teritoriju, a u gra-

³ Uputstvo za izvršenje statističkog popisa individualnih poljoprivrednih gazdinstava (gospodarstava), Beograd, mart 1960. str. 12.

dovima samo u dijelovima u kojima se nalaze domaćinstva, koje imaju poljoprivredno gospodarstvo, što je sigurno dovelo do toga, da su pojedinačna poljoprivredna gospodarstva a naročito ona mješovitog tipa bila ispuštena, jer se nisu nalazila u onim statističkim krugovima koji su bili predviđeni za ovo ispitivanje. U popisu 1931. ovako teritorijalno ograničenje nije postojalo.

Na osnovu teritorijalnog principa obuhvata individualnih poljoprivrednih gospodarstava nužno su bila u ovom popisu obuhvaćena i ona gospodarstva — domaćinstva koja nemaju poljoprivredno gospodarstvo, pa su i u ovom popisu domaćinstva — gospodarstva razvrstana kao poljoprivredna, mješovita i nepoljoprivredna na bazi zanimanja članova domaćinstava. Tako su:

u poljoprivredna gospodarstva razvrstana ona gospodarstva koja nemaju članove stalno zaposlene izvan gospodarstva, već svi članovi rade kao poljoprivrednici na svom gospodarstvu.

u mješovita gospodarstva razvrstana ona gospodarstva u kojima ima članova stalno zaposlenih izvan gospodarstva i članova koji rade kao poljoprivrednici isključivo na vlastitom gospodarstvu.

u nepoljoprivredna gospodarstva razvrstana su gospodarstva koja nemaju članove koji rade u poljoprivredi na gospodarstvu, nego su svi zaposleni izvan gospodarstva u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Kriterij razvrstavanja je kao što vidimo isti u popisu individualnih poljoprivrednih gospodarstava i u popisu stanovništva 1961. god, te su s tog stajališta podaci direktno usporedivi. Međutim, teritorijalni obuhvat, a nešto i vremenska razlika od godinu dana otežava direktnu usporedbu i do vodi do brojčanih razlika, što u ovom slučaju treba uvijek imati na umu. No unatoč, tome, uz sve ove ograde i poznavajući razlike u definicijama, mogu se raspoloživi podaci koristiti u svrhu analize strukture poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava u našoj zemlji.

III

Iako su definicije domaćinstava iz popisa stanovništva u predratnoj Jugoslaviji različite od korišćenih definicija u poslijeratnim popisima, prvo ćemo dati ipak kratak prikaz razvoja domaćinstava u Jugoslaviji:

Tabela 1

Poljoprivredna i nepoljoprivredna domaćinstva u SFRJ, prema popisima 1921, 1931, 1948, 1953 i 1961. godine.

Godina popisa	Poljopriv. domaćinstva			Nepoljopr. domaćinstva			Ukupno	
	Broj	%	Ø	Broj	%	Ø	Broj	Ø
0	1	2	3	4	5	6	7	8
1921	1,741.092	75,9	5,28	551.763	24,1	4,48	2,292.855	5,10
1931	1,963.403	72,5	5,43	745.906	27,5	4,37	2,709.309	5,14
1948	2,182.726	61,0	5,12	1,394.277	39,0	3,30	3,577.003	4,37
1953	2,214.161	56,1	5,12	1,731.126	43,9	3,22	3,945.287	4,29
1961	2,629.656	56,6	4,65	2,018.871	43,4	3,14	4,648.527	3,99

Izvor: Prethodni rezultati pop. stan. 1921. Def. rez. pop. stan. 1931. knjiga I, SGJ 1955. i 1937. i Statistički bilten broj 250.

Napomena: Podaci za god. 1921. i 1931. odnose se na predratni teritorij Jugoslavije. Znak Ø označava prosječni broj članova na jedno domaćinstvo.

Promotrimo li podatke iz tabele, uočiti ćemo odmah veoma ineteresantne tendencije u razvoju domaćinstava. U predratnom razdoblju prema podacima iz popisa 1921. i 1931., struktura domaćinstava se malo mijenjala. Manje ili više tri četvrtine domaćinstava u oba popisa su bila poljoprivredna domaćinstva, a slabe promjene u udjelu ukazuju na to da se cijela privreda u svojoj strukturi veoma slabo mijenjala i da je bila karakterizirana poljoprivredom. Sigurno je, da se u takvoj situaciji i nisu mogla pojaviti mješovita domaćinstva kao posebna kategorija.

Podaci iz popisa 1948. već ukazuju na znatne promjene, jer se može uočiti smanjenje udjela poljoprivrednih domaćinstava za 11,5%. U slijedećem popisnom razdoblju, tj. od 1948. do 1953. odvija se daljnje relativno smanjenje broja poljoprivrednih domaćinstava. U ovome se razdoblju broj poljoprivrednih domaćinstava smanjio za daljnjih 4,9%.

Iako se broj poljoprivrednih domaćinstava relativno smanjio, broj domaćinstava raste, i to raste brže nego što je rastao broj stanovnika, što dovodi do smanjenja broja članova po jednom domaćinstvu, uključujući ovdje i stanje prema popisu 1961. godine.

Međutim, analiziramo li sada podatke o tzv. poljoprivrednim i nepoljoprivrednim domaćinstvima 1961. naići ćemo na teškoću, jer se u popisu 1961. god. kategorija mješovitih domaćinstava brojno toliko povećala da je u popisnim podacima i posebno iskazana. U tabeli 1. u kol. 1. za 1961. god. među 2,629.656 »poljoprivrednih« domaćinstava obuhvaćena su i poljoprivredna i mješovita domaćinstva, što je sigurno veoma proizvoljna klasifikacija. U ovakvoj klasifikaciji čini se da se broj »poljoprivrednih« domaćinstava od 1953. na 1961. god. i relativno povećao, ne mnogo ali ipak za 0,5%.

Uzmemo li, međutim, u obzir čisto »poljoprivredna« domaćinstva, a njih je u popisu 1961. bilo svega 1,620.251, dobit ćemo da poljoprivredna domaćinstva čine svega 34,9%, što bi značilo da se udio ovih od 1953. do 1961. smanjio za 21,2%, a to ilustrira vrlo brzo mijenjanje strukture naših domaćinstava. Činjenica je, međutim, da smo i u popisu 1953. imali već veoma snažnu kategoriju mješovitih domaćinstava, samo što ona tada još nije bila obrađena i posebno iskazana, nego je na principu utrošenog radnog vremena na gospodarstvu i izvan njega bila na neki način raspoređena u poljoprivredna i nepoljoprivredna domaćinstva. Pokušamo li na toj bazi da broj mješovitih domaćinstava iz 1961. godine raspodijelimo na poljoprivredna i nepoljoprivredna, moramo prvo naći ključ za raspodjelu 1,009.405 mješovitih domaćinstava, koliko ih je ustanovljeno u popisu 1961.

U popisu 1953. u poljoprivredna su razvrstana sva ona domaćinstva čiji su članovi ukupno preko polovine radnog vremena radili u poljoprivredi. Ako bismo sada u popisu 1961. postavili kriterij, da se u poljoprivredna domaćinstva uvrste sva ona čiji je prihod iz nepoljoprivrednih djelatnosti manji od prihoda iz poljoprivrede, a u nepoljoprivredna sva ona čiji je prihod iz nepoljoprivrednih djelatnosti veći od prihoda iz poljoprivrede, u tom bi slučaju od 1,009.405 mješovitih domaćinstava na poljoprivredna otpadalo 566.276, a na nepoljoprivredna 443.129, što bi dalo:

2,186.527 poljoprivrednih domaćinstava ili 47,0%, i

2,462.000 nepoljoprivrednih domaćinstava ili 53,0%.

Prema ovom kriteriju, koji je sigurno realniji nego razvrstavanje svih mješovitih domaćinstava u poljoprivredna, pokazalo bi se relativno smanjenje poljoprivrednih domaćinstava od popisa 1953. do popisa 1961. za 9,1%, tj. od 56,1% u 1953. na 47,0% u 1961. Ovakav razvoj čini nam se realniji s obzirom i na strukturalni razvoj cjelokupne naše privrede, no da bi smo mogli dati podrobniju analizu toga problema, bilo bi potrebno klasifikaciju mješovitih domaćinstava prema veličini prihoda iz poljoprivrede ukrstiti sa veličinom prihoda iz nepoljoprivrednih aktivnosti u domaćinstvu. No takva klasifikacija još ne postoji.

Drugo pitanje, veoma interesantno sa sociološkog aspekta raslojavanja poljoprivrednog domaćinstva — gospodarstva, odnosi se na broj članova u domaćinstvu. Iz podataka tabele 1 (kolone 3, 6 i 8), vidimo da se broj članova na jedno domaćinstvo brže smanjivao u nepoljoprivrednim nego u poljoprivrednim domaćinstvima. Smanjenje u nepoljoprivrednim domaćinstvima iznosi 1,34 osoba za period od 1921. do 1961., dok u poljoprivrednim domaćinstvima to smanjenje za isti period iznosi samo 0,63 osoba po jednom domaćinstvu. Međutim, u posljednjem popisnom razdoblju, tj. od 1953. do 1961. tendencije smanjenja su upravo suprotne. Naime, u nepoljoprivrednim domaćinstvima smanjenje prosječnog broja osoba na jedno domaćinstvo iznosi svega 0,08 osoba, tj. od 3,22 u 1953. na 3,14 u 1961. U poljoprivrednim domaćinstvima, ako u njih ubrojimo i mješovita, smanjenje iznosi 0,47 osoba po domaćinstvu, tj. od 5,12 u 1953. g. na 4,65 u 1961. god.

Ovo je veoma interesantna činjenica koja nas upućuje na pojavu snažnog gubljenja patrijarhalne povezanosti članova domaćinstava na poljoprivrednim gospodarstvima. I upravo ova činjenica nas navodi da ovu pojavu raščlanimo na klasificirane tri kategorije, tj. na poljoprivredna, mješovita, i nepoljoprivredna domaćinstva. U tom slučaju dobivamo za:

poljoprivredna domaćinstva prosječno 4,49 osoba

mješovita domaćinstva prosječno 4,90 osoba

nepoljoprivredna domaćinstva prosječno 3,14 osoba,

što ukazuje na činjenicu da su mješovita gospodarstva u sociološkom pogledu upravo onaj dio koji u našoj sredini konzervira veliku, možemo reći, patrijarhalnu porodicu i što sprečava razvijanje slobodnog naprednog tipa čiste radničke porodice ili domaćinstva.

Izgleda, da su upravo »čista« poljoprivredna domaćinstva ona koja »odstupaju« u potpunosti svoje članove, i od kojih se formiraju nova »čista« radnička domaćinstva što može biti samo poželjno i što treba podržavati, tim više, što su neke analize, koje su vršene u nekim poduzećima Hrvatske, pokazale da su ovi radnici-seljaci više seljaci nego radnici, i da prihode iz svog radnog odnosa smatraju više kao dopunu prihodima sa svog poljoprivrednog posjeda.⁴

Ovi odnosi koji su utvrđeni putem popisa 1961. godine za Jugoslaviju u cjelini, navode nas da ih pokušamo analizirati po republikama i autonomnim jedinicama.⁵ U tu svrhu dajemo podatke u tabeli 2.

⁴ U Višoj školi za socijalne radnike u Zagrebu postoji niz diplomatskih radova o toj materiji, a koji ukazuju na ove činjenice. Diplomski radovi nalaze se pohranjeni u dokumentacionom centru biblioteke ove škole.

⁵ Radi kratkoće izražavanja u daljem tekstu nazivamo republike i autonomne jedinice jednim zajedničkim imenom — područja.

Tabela 2

Prosječni broj aktivnih i ukupnih članova na jedno poljoprivredno, mješovito i nepoljoprivredno domaćinstvo po pokrajinama prema popisu 1961. god. i broj ukupnih na aktivne članove u domanstvu

Područje	Prosječni broj članova na jedno domaćinstvo u											
	poljoprivred.			mješovitim			nepoljopriv.			Ukupno		
	akt.	ukup.	$\frac{k. 2}{k. 1}$	akt.	ukup.	$\frac{k. 5}{k. 4}$	akt.	ukup.	$\frac{k. 8}{k. 7}$	akt.	ukup.	$\frac{k. 11}{k. 10}$
0,	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Uža Srbija	2,61	4,61	1,72	2,59	4,89	1,89	1,25	2,97	2,38	2,03	3,97	1,95
Vojvodina	1,63	3,40	2,08	1,65	3,72	2,26	1,18	3,01	2,55	1,46	3,31	2,27
Kosmet	2,57	6,91	2,69	2,80	7,65	2,73	1,19	4,43	3,72	2,20	6,32	2,87
Hrvatska	2,01	3,81	1,89	2,05	4,46	2,17	1,25	2,92	2,34	1,67	3,56	2,13
Slovenija	2,23	4,01	1,80	2,16	4,28	1,98	1,34	3,03	2,26	1,67	3,47	2,03
Bos. i Her.	2,28	5,18	2,27	2,03	5,56	2,74	1,21	3,43	2,83	1,82	4,64	2,55
Makedonija	2,45	5,66	2,31	2,58	6,13	2,37	1,31	3,99	3,04	1,98	5,02	2,54
Crna Gora	1,87	4,93	2,64	1,69	5,29	3,12	1,11	3,47	3,13	1,52	4,43	2,91
SFRJ	2,24	4,49	2,00	2,18	4,90	2,25	1,25	3,14	2,51	1,79	3,99	2,22

Izvor: Statistički bilten br. 2.0. str. 18 i 21.

Promatramo li podatke u tabeli 2, vidjet ćemo da u pravilu i po pokrajinama u mješovitim domaćinstvima ima veći broj članova nego u poljoprivrednim ako to mjerimo ukupnim stanovništvom u tim domaćinstvima. No mjereći samo aktivnim stanovništvom nailazimo na nekoliko iznimaka. Prosječni broj aktivnog stanovništva na jedno domaćinstvo u mješovitim domaćinstvima je u pravilu također veći nego u poljoprivrednim domaćinstvima, no ovdje su izuzeci uža Srbija, Slovenija i Crna Gora. Međutim, ovi su izuzeci svojom značajnošću toliko jaki da i u Jugoslaviji u cjelini ima relativno nešto više aktivnih članova u poljoprivrednim domaćinstvima (2,24 na jedno domaćinstvo) nego u mješovitim domaćinstvima (2,18 na jedno domaćinstvo).

Prosječno najmanje domaćinstvo prema broju članova i u poljoprivrednim i u mješovitim domaćinstvima javlja se u Vojvodini, a najveće se u obje kategorije javlja u Kosmetu. Štaviše, veličina domaćinstava u Kosmetu je više nego dvostruka veličina domaćinstava u Vojvodini. Dakle, postoji velika disperzija po pokrajinama u SFRJ. U poljoprivrednim domaćinstvima prosječni broj članova u Vojvodini iznosi 3,40, a u Kosmetu 6,91, što daje raspon od 3,51, koji je veći nego prosjek u Vojvodini. Istu sliku imamo i kod mješovitih domaćinstava. Prosjek je za Vojvodinu 3,72 članova, a za Kosmet 7,65 što daje raspon od 3,93 koji je također veći od prosječne veličine domaćinstava u Vojvodini.

Činjenica je, da se veća domaćinstva pojavljuju u tzv. zaostalijim pokrajinama, tj. u Kosmetu, Makedoniji i Bosni i Hercegovini i da je redosljed po veličini u poljoprivrednim domaćinstvima isti za ove tri pokrajine, kao i u mješovitim domaćinstvima. Izuzetak u redosljedu za sve naše pokrajine čine samo Slovenija i Hrvatska jer Slovenija ima veće domaćinstvo u poljoprivrednim domaćinstvima od Hrvatske, a Hrvatska opet ima veće domaćinstvo u mješovitim domaćinstvima.

Nepoljoprivredna domaćinstva, kako nam to podaci iz tabele 2 i pokazuju, u prosjeku su manja i od poljoprivrednih i od mješovitih, što se i očekuje. No ova su domaćinstva manja i u pogledu broja aktivnih članova u domaćinstvu, kao i u pogledu ukupnog broja članova koji dolaze na jedno domaćinstvo. U nepoljoprivrednim domaćinstvima redoslijed je jače narušen. Najmanje domaćinstvo u prosjeku ima Hrvatska — 2,92 članova, a najveće i u ovoj grupi domaćinstava ima ponovo Kosmet sa 4,43 člana. Raspon je, međutim, ovdje mnogo manji i iznosi svega 1,51, što je nešto više od polovine veličine najmanjeg domaćinstva.

Ove činjenice nas navode na zaključak da nije samo opći prosjek veličine domaćinstva za Jugoslaviju takav da ukazuje na najveću veličinu domaćinstva u mješovitim gospodarstvima, nego se ovo stanje opaža i za sve manje jedinice, tj. za pokrajine u Jugoslaviji. To nas navodi na zaključak da je upravo tip mješovitog domaćinstva onaj koji zadržava oblik velike stare patrijarhalne porodice, koja u novim uslovima koči privredni napredak, jer zaposleni iz toga tipa u stvari imaju dva interesa. Prvo, interes u poljoprivrednoj proizvodnji, a drugo interes u nepoljoprivrednoj proizvodnji. Ta je dva, u neku ruku suprotna, interesa veoma teško uskladiti, što u krajnjoj liniji šteti i poljoprivrednoj i nepoljoprivrednoj proizvodnji.

Da bismo na osnovu raspoloživih podataka mogli ocijeniti ekonomsko značenje veličine domaćinstva, dali smo u tabeli 2, u kolonama 3, 6 i 9, podatak o broju osoba koje u prosjeku svaki aktivni član u domaćinstvu izdržava uključujući i njega samoga u taj broj.

Promotrimo li ove podatke vidjet ćemo, da, osim sebe, svaki aktivni član u domaćinstvu izdržava relativno najviše drugih članova u nepoljoprivrednim domaćinstvima. Da bismo dobili jasniju sliku o tome problemu dajemo podatke o broju izdržavanih u jednom domaćinstvu, koji u tabeli br. 3. otpadaju na jednog aktivnog u sva tri tipa domaćinstva.

Tabela 3

Broj izdržavanih koji dolaze na jednog aktivnog u prosječnom domaćinstvu u tri tipa domaćinstva prema popisu 1961. godine.

Područje	Prosječni broj izdržavanih na jednog aktivnog u domaćinstvima u			
	poljopriv.	mješovitim	nepoljopr.	Ukupno
0	1	2	3	4
Uža Srbija	0,72	0,89	1,38	0,95
Vojvodina	1,08	1,26	1,55	1,27
Kosmet	1,69	1,73	2,72	1,87
Hrvatska	0,89	1,17	1,34	1,13
Slovenija	0,80	0,98	1,26	1,08
Bosna i Hercegovina	1,27	1,74	1,83	1,55
Makedonija	1,31	1,37	2,04	1,54
Crna Gora	1,64	2,12	2,13	1,91
SFRJ	1,00	1,25	1,51	1,22

Izvor: Tabela 2 ovog rada.

Podaci iz tabele 3. pokazuju nam jednu veoma interesantnu činjenicu, a ta je da je danas odnos između aktivnog i izdržavanog stanovništva najpovoljniji u čistim poljoprivrednim domaćinstvima, gdje se kreće oko prosječnog odnosa 1 prema 1. Najpovoljniji odnos pojavljuje se u užoj Srbiji, a dobar je odnos još i u Sloveniji i Hrvatskoj, gdje na jednog aktivnog u domaćinstvu ne dolazi jedan izdržavani. Najnepovoljniji odnos opaža se u Kosmetu i Crnoj Gori, gdje na jednog aktivnog dolazi više nego jedna i po izdržavana osoba. No unatoč tako nepovoljnog odnosa, ipak je ovo relativno povoljno, jer u ovim istim pokrajinama u nepoljoprivrednim domaćinstvima dolazi na jednog aktivnog više od dva, a u Kosmetu skoro tri izdržavana lica. Uzevši sve ove činjenice u obzir u odnosu na strukturu prosječnog domaćinstva prema aktivnosti, ekonomski najpovoljniju strukturu pokazuju poljoprivredna domaćinstva, a najnepovoljniju nepoljoprivredna domaćinstva. Pri tome moramo imati u vidu da smo već ranije istakli, da je nepoljoprivredno domaćinstvo po broju članova najmanje, te se u tom smislu naša konstatacija o najvećem broju izdržavanih po jednom aktivnom članu u ovim domaćinstvima mora proširiti i zaključkom da je broj aktivnih članova u nepoljoprivrednim domaćinstvima gotovo u pola manji od tog broja u poljoprivrednim i mješovitim domaćinstvima. Vezujući ovu konstataciju sa tendencijom porasta broja lica koja su privremeno izvan radnog odnosa, a koji je broj u Jugoslaviji u prvom tromjesečju 1963. godine narastao na preko 300 tisuća, a od čega oko 100 tisuća prvi puta traži zaposlenje, postavlja se pitanje opravdanosti i realnosti daljnjeg odliva stanovništva iz poljoprivrede s jedne strane, i formiranja mješovitog domaćinstva sa slabijim radnim učinkom s druge strane. Na ovo pitanje na osnovu do sada raspoloživih podataka, kako iz popisa stanovništva 1961, tako i iz popisa individualnih poljoprivrednih gospodarstava iz 1960, nismo u stanju odgovoriti.

Da bismo odnos poljoprivrednih, mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava mogli što bolje objasniti dajemo podatke o proporcijama ovih tipova u tabeli br. 4.

Tabela 4

Postoci poljoprivrednih, mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava prema popisu 1961. godine.

Područje	Postotak gospodarstava			
	poljoprivred.	mješovitih	nepoljopr.	Ukupno
Uža Srbija	39,27	18,39	42,34	100,00
Vojvodina	40,40	19,69	39,91	100,00
Kosmet	43,69	24,88	31,43	100,00
Hrvatska	30,83	23,80	45,37	100,00
Slovenija	20,20	19,16	60,64	100,00
Bosna i Hercegovina	36,09	27,23	36,68	100,00
Makedonija	37,20	19,15	43,65	100,00
Crna Gora	35,55	24,11	40,34	100,00
SFRJ	34,86	21,71	43,43	100,00

Izvor: Statistički bilten br. 250.

Na svim područjima, izuzev Kosmeta i Vojvodine, udio nepoljoprivrednih gospodarstava nešto je veći nego što je udio poljoprivrednih domaćinstava. Pri tome se javlja i jedna pravilnost, a to je da je udio nepoljoprivrednih neznatno veći od udjela poljoprivrednih gospodarstava a da mješovita gospodarstva čine dopunu do 100%, s izuzetkom Slovenije i donekle Hrvatske. U Sloveniji, naime, tri petine gospodarstava čine nepoljoprivredna, a po jedna petina otpada na poljoprivredna i mješovita gospodarstva. Slično je stanje u Hrvatskoj no prelijevanje poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava u nepoljoprivredna ipak još nije doseglo stupanj toga prelijevanja u Sloveniji. Općenito se udio mješovitih gospodarstava približava jednoj četvrtini ukupnog broja gospodarstava dok udio ovih gospodarstava varira u rasponu od 18,39% u Užoj Srbiji do 27,23% u Bosni i Hercegovini. Osjeća se, da je u pravilu veći udio mješovitih domaćinstava u pokrajinama koje su u jačem razvoju a ranije su bile zaostale. Velike potrebe za radnom snagom u novim nepoljoprivrednim kapacitetima pogodovale su upravo stvaranju mješovitog tipa gospodarstava.

Ovakav razvoj djelovao je i na strukturu gospodarstava po veličini posjeda, o čemu podatke dajemo u tabeli br. 5.

Tabela 5

Prosječni broj članova i prosječna površina po članu domaćinstava prema veličini posjeda u Jugoslaviji prema popisima 1948, 1953 i 1960. g.

Veličina posjeda u ha	1 9 4 8		1 9 5 3		1 9 6 0	
	Pros. br. član. u domaćin.	Pros. povr. po članu domaćin.	Pros. br. član. u domaćin.	Pros. povr. po članu domaćin.	Pros. br. član. u domaćin.	Pros. povr. po članu domaćin.
0	1	2	3	4	5	6
— 0,5	3,33	0,075	3,80	0,066	3,73	0,052
0,5—1,0	3,86	0,194	4,65	0,161	3,77	0,169
1,0— 2,0	4,37	0,344	4,67	0,332	4,15	0,308
2,0— 3,0	4,80	0,521	4,92	0,508	4,54	0,464
3,0— 5,0	5,31	0,721	5,36	0,654	5,00	0,656
5,0— 8,0	5,94	1,085	5,99	1,086	5,55	0,918
8,0—10,0	6,31	1,425	6,18	1,457	5,96	1,193
10,0—	7,10	2,378	6,89	3,011	6,49	1,653

Izvor: Def. rez. pop. stan. 1948. Knjiga X. Statistički bilten br. 30 i br. 263.

Promotrimo li podatke u tabeli br. 5, opaziti ćemo smanjenje prosječne veličine gospodarstva prema broju članova u svakoj skupini po veličini posjeda, što je posljedica već ranije obrazloženih kretanja u domaćinstvima Jugoslavije. No i prosječna površina koja u svakoj grupi otpada na jednog člana u domaćinstvu u pravilu se smanjuje, a izuzetak je samo grupa 0,5 — 1,0 i grupa 3,5—5,0 u kojima je prosječna površina nešto veća prema popisu 1953. nego u popisu 1960. godine.

Druga je važna činjenica, da prosječni broj članova raste što je veličina posjeda veća, no ipak veličina posjeda raste jače nego broj članova u domaćinstvu, što u većim domaćinstvima dovodi do posjedovanja veće površine po članu domaćinstva i to nerazmjerno. Od popisa do popisa ipak se osjeća

tendencija smanjenja individualnog poljoprivrednog gospodarstva, što je u skupinama gospodarstava s veličinom posjeda od 3,0 hektara pravilo, dok su posjedi od 3,0 hektara na više u popisu 1953. pokazali povećanje u odnosu na 1948. Međutim u razdoblju od 1953. do 1960. i u ovim se skupinama pojavljuje tendencija smanjenja, a naročito u grupi velikih individualnih gospodarstava od 10,0 ha pa na više. Dok je u ovim gospodarstvima prema popisu 1953. dolazilo na jednog člana čak više od 3 hektara, to prema popisu individualnih poljoprivrednih gospodarstava iz 1960. na jednog člana dolazi svega nešto više od 1,6 hektara, što je umanjenje na gotovu polovicu veličine iz 1953. Ovo je veoma interesantna činjenica, u stvari suprotna očekivanoj tendenciji. Naime odlazak poljoprivrednika u nepoljoprivredna zanimanja morao bi izazvati porast površine po jednom članu u domaćinstvu, no iz podataka upravo vidimo suprotnu tendenciju, što znači da uz odlazak poljoprivrednika dolazi i do otuđivanja posjeda u cjelini, ili djelomično, što dovodi do umanjenja posjeda na ovu površinu, koju su preostali članovi na gospodarstvu u stanju sami da obrade. Činjenica je, da je prema popisu 1953. god. u poljoprivrednim gospodarstvima bila obuhvaćena poljoprivredna površina od 9,242.000 hektara, a prema popisu ind. polj. gosp. 1960. bila je u njihovom posjedu ustanovljena poljoprivredna površina od 8,584.000 hektara, što pokazuje smanjenje od 658.000 hektara u individualnom posjedu. Podatke za analizu ovog pitanja dajemo u tabeli br. 6.

Uzevši u obzir samo poljoprivrednu površinu, moramo konstatirati da je Kosmet najsiromašniji na takvoj površini u odnosu na broj stanovnika i broj članova u domaćinstvu. Iako u Kosmetu dolazi na jedno domaćinstvo prosječno 3,017 hektara, po jednom članu dolazi svega 0,412 hektara, što je najmanja površina po jednom članu. U najpovoljnijoj je situaciji Slovenija, u kojoj na jedno domaćinstvo u prosjeku dolazi 4,011 hektara, a na jednog člana 0,951 hektar, dakle blizu jedan hektar po jednom članu domaćinstva. U Hrvatskoj otpada najmanja površina na jedno domaćinstvo i to svega 2,939 hektara, dok po članu domaćinstva dolazi 0,692 hektara, što je površina iznad općeg jugoslavenskog prosjeka.

Međutim, prosjeci zavaravaju i zato smo i dali podatke mnogo detaljnije u tabeli 6, iz kojih se vidi da je veoma veliki dio gospodarstava u svim pokrajinama u skupinama sa malim gospodarstvima. Pogledamo li podatke u tabeli 6, vidjet ćemo, da su površinom do 0,5 hektara po jednom članu obuhvaćena gospodarstva sa posjedom do 3,0 hektara, izuzev Vojvodine gdje u skupini gospodarstava veličine 2,0—3,0 ha, dolazi na jednog člana 0,710 ha. Za čitavu Jugoslaviju sva domaćinstva do 3,0 ha imaju po jednom članu domaćinstva manje od 0,5 ha. Broj domaćinstva do 3,0 ha posjeda iznosi polovinu (49,98%) ukupnog broja domaćinstava, a u gospodarstvima do 1,0 ha površine po jednom članu dolazi tek nešto oko jedne osmine hektara poljoprivredne površine, što je sasvim sigurno sirotinjsko gospodarstvo koje nema ekonomskog rezona postojanja.

U srednjim i velikim gospodarstvima prednjači Vojvodina, Hrvatska i Slovenija. U njima, a posebno u Vojvodini već kod veličine posjeda od 4,0 hektara, na jednog člana dolazi više od jednog hektara poljoprivredne površine. Na velikim posjedima od 10,0 hektara na više, po jednom članu dolazi čak i više nego 2,0 hektara, a u Vojvodini i više nego 2,5 hektara. Naprotiv, u Kosmetu čak i u gospodarstvima većim od 10,0 hektara, na jednog

Tabela 6

Prosečni broj članova po jednom domaćinstvu, prosječna površina u hektarima na jedno domaćinstvo i prosječna površina na jednog člana u domaćinstvu prema veličini posjeda prema popisu individualnih poljoprivrednih gospodarstava 1960 godine.

Veličina posjeda u ha	Uža Srbija			Vojvodina			Kosmet			Hrvatska			Slovenija		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
— 0,5	3,33	0,199	0,060	3,34	0,149	0,044	5,02	0,173	0,034	3,47	0,206	0,059	3,65	0,199	0,054
0,5—1,0	3,36	0,627	0,186	3,03	0,668	0,221	4,99	0,679	0,136	3,54	0,621	0,175	3,54	0,598	0,169
1,0—2,0	3,82	1,273	0,333	3,26	1,401	0,430	5,66	1,317	0,233	3,88	1,247	0,321	3,65	1,146	0,314
2,0—3,0	4,34	2,080	0,479	3,37	2,394	0,710	6,43	2,094	0,326	4,17	2,084	0,500	3,88	1,822	0,469
3,0—4,0	4,79	2,860	0,597	3,54	3,343	0,945	7,25	2,817	0,389	4,38	2,914	0,666	4,12	2,458	0,597
4,0—5,0	5,13	3,632	0,708	3,86	4,369	1,133	7,77	3,490	0,449	4,55	3,772	0,829	4,27	3,074	0,719
5,0—8,0	5,58	4,921	0,881	4,22	6,090	1,442	8,79	4,558	0,518	4,88	5,204	1,066	4,41	4,112	0,932
8,0—10,0	6,14	6,719	1,094	4,54	8,848	1,951	10,06	6,050	0,602	5,25	7,265	1,385	4,62	5,515	1,194
10,0—	6,74	9,530	1,413	4,79	12,060	2,517	12,31	8,452	0,687	5,48	12,098	2,208	5,07	10,676	2,105

Tabela 6 nastavak

Veličina posjeda u ha	Bosna i Hercegovina			Makedonija			Crna Gora			SFRJ		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
— 0,5	4,18	0,217	0,052	4,54	0,216	0,048	4,04	0,203	0,050	3,73	0,195	0,052
0,5—1,0	4,33	0,648	0,150	4,83	0,667	0,138	4,21	0,580	0,138	3,77	0,636	0,169
1,0—2,0	4,81	1,265	0,263	5,40	1,362	0,252	4,58	1,139	0,249	4,15	1,277	0,308
2,0—3,0	5,28	2,069	0,392	6,04	2,282	0,378	5,06	1,828	0,361	4,54	2,105	0,464
3,0—4,0	5,66	2,861	0,506	6,45	3,204	0,497	5,38	2,515	0,467	4,90	2,909	0,594
4,0—5,0	5,95	3,631	0,610	6,84	4,118	0,602	5,70	3,162	0,555	5,13	3,736	0,728
5,0—8,0	6,46	4,990	0,772	7,28	5,715	0,785	5,99	4,279	0,715	5,55	5,099	0,918
8,0—10,0	7,12	6,913	0,970	7,81	8,015	1,027	6,17	5,753	0,933	5,96	7,103	1,193
10,0—	7,78	11,809	1,518	81,06	12,521	1,554	6,34	10,672	1,684	6,49	10,716	1,652

člana dolazi svega 0,687 hektara. Sasvim je sigurno da se u ovakvoj distribuciji površina prema veličini gospodarstava i strukturi veoma teško može organizirati i osigurati intenzivna poljoprivredna proizvodnja sa visokom produktivnošću na individualnom poljoprivrednom gospodarstvu i stoga je ovo problem koji zaslužuje naročitu pažnju.

IV

Nije nam bio cilj dati rješenja svim pitanjima koja smo ovdje istakli, ali bismo umjesto zaključaka htjeli istaći neke činjenice.

Ranije smo istakli da najviše aktivnih članova imaju čista poljoprivredna domaćinstva, nešto manje mješovitava, a najmanje nepoljoprivredna. Ovaj zaključak izveli smo na temelju podataka iz tabele br. 3.

Na osnovu ovih podataka bi morao slijediti zaključak, da je ekonomska situacija u čistim poljoprivrednim domaćinstvima najbolja, a najnepovoljnija u nepoljoprivrednim domaćinstvima. No uzevši pri ovoj ocjeni u obzir i strukturu gospodarstava koju smo maločas izložili i za koju smo dali podatke u tabeli 6, nužno se moramo korigirati i ukazati, da se taj problem mora istraživati detaljizirano i prema kategorijama gospodarstava po veličini posjeda, kako smo to ovdje pokušali učiniti.

Činjenice koje smo ovdje uočili, ukazuju na postojanje veoma velike heterogenosti unutar područja i među područjima i otkrivaju još uvijek veoma teško stanje u poljoprivredi, s obzirom na broj članova u domaćinstvu, u našim manje razvijenijim područjima, unatoč relativno najboljeg odnosa između aktivnih i izdržavanih članova u individualnom domaćinstvu u odnosu na nepoljoprivredna domaćinstva. No upravo ovdje nameće se pitanje tretiranja »aktivnosti« u poljoprivredi u odnosu na »aktivnost« u nepoljoprivrednim djelatnostima i rentabilnosti poljoprivredne »aktivnosti« na veoma malim poljoprivrednim gospodarstvima, koja su prisiljena da provode ekstenzivnu poljoprivredu svaštarskog tipa. Kako ovo pitanje prelazi okvire ovog članka, konstatirat ćemo njegovu važnost i zaključiti, da se u našoj poljoprivredi naglo razvija tip mješovitog domaćinstva, koje jače zadržava oblik velike patrijarhalne porodice nego što to čini čisto poljoprivredno domaćinstvo. Upravo stoga se u ovome tipu formira manje povoljni odnos između broja aktivnih i broja izdržavanih lica, što formira ekonomski slabije jedinice. Ovo je problem koji treba podvrći što detaljnijoj analizi.

SUMMARY

THE COMPOSITION OF THE AGRICULTURAL AND MIXED HOUSEHOLDS

In this paper the author intended to analyze the composition of the agricultural and mixed households in Yugoslavia according to the data of the population census in 1961 and the census of the individual agricultural households.

In the first part the author establishes the problems and the questions of the intended analysis. His scope is to analyze the development of a new category in

agriculture, i. e. mixed households. The mixed household in agriculture is defined as a household which income springs up partly from agricultural activity and partly from nonagricultural activities. The author's next intention is to analyze the relations between the agricultural and mixed households and the tendencies of their development.

In the second part, the author gives an analysis of the used definitions of the household in the population censuses which were carried out in Yugoslavia in 1921, 1931, 1948, 1953, and 1961, and of the definition used in the census of the individual agricultural households in 1960. The analysis consists from a very detailed review of several most important differences among the used definitions. On the base of this analysis the author establishes that the data from the censuses in 1921 and 1931, and the data from the censuses in 1948, 1953, and 1961 are comparable to each other. The data from the census of the individual agricultural households in 1960 must be a little rearranged to become comparable to the data from the population censuses.

The third part involves the analyses. The author establishes firstly that the percentage of the agricultural households decreased from census to census. Secondly he establishes that the average number of people in one household is the highest among the mixed households, and the lowest among the nonagricultural households. Usually there is expected the highest average among the agricultural household, but in the Yugoslav changing economy the shift of the population from agricultural to nonagricultural activities is very high and fast. In fact, the mixed household conserves the old patriarchal big household or family which is a very important brake for the development of a free and progressive worker's household.

The fast shift from agriculture to other activities caused an interesting fact. Among the agricultural households there are 2,24 active persons to one household, among the mixed households there are 2,18 and among the nonagricultural households only 1,25 active persons to one household. Such relations caused also among the agricultural households one inactive person to one active, but among the mixed households 1,25 and among the nonagricultural households 1,51 inactive persons to one active person. The shift of the population from agriculture to nonagricultural activities caused a higher »activiness« among the population of the agricultural households.

Such a development among the households, has also an influence on the size of the household according to the estate expressed in hectares. It is realized that there exists a steady decrease of the size of the household and a decrease of the average area to one person in the household too.

In the fourth part, the author gives a short review of the analyzed problems. He emphasizes especially the problem of the great heterogeneity among the republics and provinces in Yugoslavia and also the development of the new type of households the s. c. mixed households, and points out that such a development is not favourable and this problem has to be undertaken to a very detailed and careful analysis.

СТРУКТУРА ЕДИНОЛИЧНЫХ ХОЗЯЙСТВ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО И СМЕШАННОГО ТИПА

В настоящей статье автор, на основе данных переписи населения и переписи единоличных хозяйств в 1961 году, анализирует структуру единоличных хозяйств земледельческого и смешанного типа в Югославии.

В первой части автор определял вопросы, которые нужно подвергнуть анализу. Он ставил своей целью проанализировать единоличные хозяйства нового типа, т. е. смешанные хозяйства. Смешанным единоличным хозяйством называется такое хозяйство, которое часть своих доходов получает от земледелия, а часть от других занятий. В дальнейшем автор ставил своей целью анализировать отношения между хозяйствами того и другого типа и тенденции в их развитии.

В первой части статьи автор анализирует дефиниции единоличного хозяйства, которые содержатся в переписях населения Югославии в 1921, 1931, 1948, 1953 и 1961 г., а также и дефиницию которой пользовались в переписи единоличных хозяйств в 1960 году. Автор подробно критически рассматривает важнейшие различия между упомянутыми дефинициями. На основе проведенного анализа он устанавливает, что можно сопоставить данные переписей населения 1921 и 1931 года с данными переписей 1948, 1953 и 1961 года. Что касается данных переписи единоличных хозяйств в 1960 году, их нужно немножко изменить, чтобы они стали сопоставимыми с данными переписей населения.

Третья часть статьи — аналитическая. Автор, во-первых, устанавливает, что в каждой последующей переписи уменьшается процент единоличных хозяйств. Во-вторых, автор устанавливает, что процент числа членов единоличных хозяйств самый высокий в хозяйствах смешанного типа, а самый низкий в хозяйствах, которые не занимаются земледелием. Нормально было бы ожидать что самый высокий процент числа членов обнаружим в хозяйствах, которые занимаются земледелием, но в развивающемся югославском народном хозяйстве можно наблюдать изменение структуры населения: быстро уменьшается число тех, кто занимается земледелием. В самом деле, хозяйства смешанного типа сохраняют старую патриархальную, большую семью, что очень тормозит развитие свободного и передового рабочего домашнего хозяйства.

Быстрый переход населения из сельского хозяйства в другие сферы производства обусловил интересные отношения. У хозяйств, которые занимаются земледелием, в среднем 2,24 члена хозяйства активно участвует в работе, у хозяйств смешанного типа это число составляет 2,18 члена хозяйства, а у хозяйств, не занимающихся земледелием, это число составляет только 1,25. Это значит, что у хозяйств, занимающихся земледелием, в среднем на одного неучаствующего в производстве члена хозяйства приходится один активный, у хозяйств смешанного типа 1,25, а у хозяйств, которые не занимаются земледелием, приходится 1,51 члена неучаствующих в производстве на одного активного члена хозяйства. Переход одной части населения из сельского хозяйства в другие сферы

производства обусловил усиленную деятельность той части населения, которая и дальше занимается сельским хозяйством.

Такой характер изменений повлиял и на размер имений. На основе данных можно заключить, что размер отдельных имений постепенно уменьшается и что, согласно этому, уменьшается в среднем площадь обрабатываемой земли.

В четвертой части автор дает краткий критический обзор рассматриваемых вопросов. Он особенно подчеркивает проблему большого неравновесия между республиками и областями в Югославии, а также и проблему нового типа хозяйства, т. е. единоличного хозяйства смешанного типа; он подчеркивает, что это явление нельзя считать благоприятным, и что эту проблему нужно подвергнуть детальному и внимательному анализу.